

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայկական լեռնաշխարհի և Հարավային Կովկասի բրոնզի դարի հնագիտական մշակույթների ուսումնասիրության բնագավառում Լճաշենի դամբարանադաշտի պեղումների արդյունքները մինչ օրս մնում են չգերազանցված: Պատահական չէ, որ տարածաշրջանի ուշ բրոնզի դարի առանձնացման, ժամանակագրության հիմնավորման հարցերին նվիրված ուսումնասիրություններում Լճաշենը որոշիչ դեր ունի. այն՝ նաև մշակութային մի շարք իրողությունների ի հայտ գալը խորհրդանշող անվանադիր հուշարձան է («Լճաշենի բրոնզի գերազանց տեսակ» (Марторосян А., 1964, с. 110), «հուշարձանների լճաշենյան խումբ», «Լճաշեն-մեծամորյան մշակույթ» (Ավետիսյան Պ., և այլք, 1996, էջ 9–10): Ուշ բրոնզի դարի մշակույթի ուսումնասիրության համար կարևորվում է հատկապես Լճաշենից հայտնաբերված նյութերի աղբյուրագիտական նշանակությունը.

ա) Պեղված համալիրների թվով (454 դամբարան) Լճաշենի դամբարանադաշտը տարածաշրջանի խոշորագույն հնավայրերից է: Մինչ օրս Հայաստանի վաղ հուշարձաններից նույնքան և ավելի համալիրներ պեղվել են միայն Արթիկի և Քարաշամբի դամբարանադաշտերում:

բ) Թաղման կառույցների մոնումենտալությամբ և գույքի տեսականու աննախադեպ աղատությամբ, այսպես կոչված արքայական թաղումներից մեծ թվով Լճաշենը զուգահեռներ չունի ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհում, այլև հարևան երկրներում:

գ) Բրոնզե գեղարվեստական մետաղի, մասնավորապես՝ զենքերի, մարտակառքերի մանրակերտերի, կենդանիների և թռչունների մանրաքանդակների, ոսկե և արծաթե զարդերի նմուշների բազմազանությամբ Լճաշենի դամբարանադաշտը տարածաշրջանի բացառիկ հուշարձաններից մեկն է:

դ) Հնամարդաբանական նյութերի պահպանվածությամբ և քանակով նույնպես Լճաշենը մինչ օրս իր զուգահեռը չունի:

Վերոհիշյալ տվյալներն արդեն իսկ բավարար են համոզվելու, որ միայն հնագիտական սկզբնաղբյուրների թվարկված և բազմաթիվ այլ հատկանիշներով առանձնացող լճաշենյան համալիրների համակարգված ուսումնասիրության շնորհիվ, հնարավոր է ամբողջական և բավարար պատկերացում կազմել լեռնաշխարհի հնագույն պատմության ու մշակույթի վերաբերյալ: Սկսած 1960-ական թթ. մասնագիտական գրականության մեջ մեծ տեղ է հատկացվում ուշ բրոնզի մշակույթի առանձնացման, դրա գոյատևման ժամանակագրական սահմանների հստակեցման խնդիրներին: Առաջադրվող տեսակետների սանդղակները հիմնավորելու առումով բազմիցս վկայակոչվում են լճաշենյան տարբեր համալիրներից հայտնաբերված նյութերը: Հարկ ենք համարում նշել, որ բազմավաստակ հնագետ Հ.Մնացականյանի պեղած 231 դամբարանային համալիրների՝ հատկապես հսկա դամբարանաբլուրների նյութերի մեծ մասը մինչ այժմ չի դրվել շրջանառության մեջ: Գործնականում կանոնիկ նկարագրությամբ և ըստ համալիրների վերլուծության հրատարակվել են սոսկ մի քանի դամբարանային նյութեր: Ակնհայտ է, որ նշված բացը լրացնելու անհրաժեշտությունը վաղուց էր հաստնացել: Հատկապես, եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ Հ.Մնացականյանի հողվածներում տեղ գտած տեսակետները և հիմնավորումները, կապված լճաշենյան համալիրների ժամանակագրության հետ, այսօր արդեն հնացած են: Խնդրահարույց է նաև հեղինակի պեղած նյութերի ամբողջական հրատարակության հարցը: Այս պայմաններում մեր կողմից պեղված լճաշենյան համալիրների կանոնիկ նկարագրությունը, ժամանակագրության պարզաբանմանը վերաբերող վեր-

լուծությունները միտված են լրացնելու վերոհիշյալ բացը:

Աշխատության մեջ, որոշ չափով ընդգրկել ենք նաև Հ. Մնացականյանի պեղած 231 դամբարանային համալիրներից մի քանիսը: Դրանք լրացնում են մեր պեղած 223 դամբարանների ընձեռած արտեֆակտների ուսումնասիրությամբ հիմնավորված՝ եզրակացությունների փաստագրական վկայությունները: Անդրադարձել ենք տակավին 1930–1940-ական թթ. շրջանավոր տեսակետներին և ժամանակագրական սանդղակների համառոտ վերլուծությանը, նպատակ ունենալով արժևորել ամբողջությամբ Լճաշենի բազմահարուստ նյութերը: Հարկ է նշել, որ Հայաստանի բրոնզեդարի ուսումնասիրության պարագայում, մշակութային ժառանգականության խնդիրների վերհանումը: Այդ առումով բացառիկ նշանակություն ունեն Հայաստանի ՄԲ/ՈՒԲ անցումային փուլի՝ այլ հնավայրերում սակավ հանդիպող Լճաշենի հարուստ նյութերը: Լճաշենի հնավայրի ընձեռած նման հնարավորության շնորհիվ, փորձել ենք միջին բրոնզից ուշ բրոնզին անցման ընթացքը բացահայտել երկու անցումային փուլերի միջոցով: Նշվածից բացի, կարևորագույն խնդիր է դարձել ուշ բրոնզի՝ վաղ փուլին վերագրվող դամբարանային համալիրների առանձնացման և թվագրության հարցը: Այսօր հրապարակի վրա են ժամանակագրությանն առնչվող տարբեր տեսակետներ, որոնցից յուրաքանչյուրի հիմնավորման համար հաճախ որպես կոկան հղվում են լճաշենյան նյութերը: Միաժամանակ մեր դիտարկումները ցույց են տալիս, որ Լճաշենում պեղված դամբարանների մեծ մասը ներկայացնում են ուշ բրոնզի տարբեր ենթափուլեր: Այսինքն, դրանց տարանջատման՝ համեմատաբար վաղ և ուշ համալիրների թվագրությունների հիմնավորման խնդիրը ժամանակին պատշաճ ուշադրության չի արժանացել և չի քննարկվել: Կարևոր է նշել նաև, որ Լճաշենում պեղվել են վաղ և միջին բրոնզի տարբեր ենթափուլերին պատկանող համալիրներ, որոնց վերլուծություններն ու թվագրությունների հիմնավորումները նույնպես սկզբունքային նշանակություն ունեն՝ Հայաստանի բրոնզի դարի պարբերացման, հնագիտական մշակույթների ամբողջական բնութագրման համար: Մեր կողմից պեղված լճաշենյան համալիրների վերլուծությունը և ըստ այդմ առաջադրվող թվագրությունները, կարծում ենք, նպաստելու են ինչպես

բուն Լճաշենի ներքին պարբերացման համակարգի, այնպես էլ Հայկական լեռնաշխարհի և Հարավային Կովկասի բրոնզի դարի ժամանակագրական սանդղակի հիմքում ընկած չափանիշների հստակեցմանը:

Այսպիսով, աշխատանքի նպատակը ոչ միայն նոր նյութերը համալրելն է և գիտական շրջանառության մեջ ընդգրկելը, այլև՝ ա) հստակեցնել նյութերի փուլաբաժանումը, բ) նախկին և նոր նյութերի համեմատական ուսումնասիրությամբ թվագրության վիճելի հարցերը ճշտելու փորձը, գ) բացահայտելը հնագիտական այլ տարածքների հետ ունեցած փոխառնչությունները, դ) հայաստանյան և հարավկովկասյան ընդհանուր համայնապատկերում ներկայացնել թաղման եղանակներն ու տեսակները և այլ դրսևորումներ՝ միաժամանակ ընդգծելով ու վերհանելով հնագիտական առանձին տարածքներում առկա տեղային առանձնահատկությունները, ե) Լճաշենի բրոնզեդարյան իրերի ամբողջական ուսումնասիրությամբ ցուցանելու Լճաշենի մշակույթի կարևորությունը ոչ միայն Հայաստանի, այլև Հարավային Կովկասի և Առաջավոր Արևելքի բրոնզեդարյան մշակույթի համակողմանի ուսումնասիրության համար:

Լճաշեն հնավայրը հայտնի է Հայկական լեռնաշխարհի և Հարավային Կովկասի բրոնզեդարյան մշակույթի հիասքանչ և ինքնատիպ նյութերով: Այն գտնվում է Գեղարքունիքի մարզի Սևան քաղաքից 5 կմ հարավ արևմուտք, ծովի մակերևույթից շուրջ 2000 մ բարձրության վրա:

Լճաշենի դամբարանադաշտը հայտնի դարձավ 1950-ական թվականների կեսերից, երբ Սևանա լճի մակարդի իջեցման պատճառով, ջրի ծածկույթից ազատված տարածքներում հայտնաբերվեցին հետազայում մեծ համբավ ձեռք բերած բրոնզեդարյան թաղումները:

Լճաշենի դամբարանադաշտը զբաղեցնում է համանուն գյուղի ողջ տարածքը և շարունակվում մինչև մերձակա՝ Չկալովկա գյուղը: Ակնհայտաբար, այն միանում է նաև դեպի արևելք՝ Չկալովկա և Նորաշեն գյուղերի միջև գտնվող բլուրների վրա տարածված դամբարանադաշտին: Խնդրո առարկա տարածքն ունի ավելի քան 4 կմ երկարություն:

Դամբարանադաշտը հյուսիսային կողմից եզերվում է Սևան-Գավառ նոր, հարավից՝ Սևան-Գավառ նախկին մայրուղիով: Դամբարանադաշտի լայնությունը Լճաշեն գյուղի մոտ 1,5 կմ է,

մնացած հատվածներում՝ 200–300 մ: Վերջինիս զգալի մասն այժմ ծածկված է Սևանա լճի ափամերձ անտառով, որի պատճառով էլ դամբարանները հազիվ են նշմարվում, իսկ մյուսները՝ գետնի մակերեսին ներկայանում են 2,50–21,00 մ տրամագիծ ունեցող կրոմեխների տեսքով: դրանք 0,20–2,10 մ հզորությամբ ավազե և քարե լիցք ունեն: Դամբարանադաշտի մեծ մասը՝ շուրջ 90%-ը, մինչև XX դ. 40-ական թթ. ծածկված է եղել Սևանա լճի ջրերով: Դամբարանադաշտում պեղումներ են կատարվել հիմնականում երեք տեղամասերում:

Առաջին տեղամասը գրեթե ամբողջությամբ ծածկված է գյուղի նորակառույց տներով:

Երկրորդ տեղամասը գտնվում է գյուղից շուրջ 1 կմ արևելք և զբաղեցնում է լճի անտառամերձ տարածքը:

Այստեղ դամբարանները հիմնականում ներկայանում են 2,50–16,00 մ տրամագծով կրոմեխների տեսքով: Քանի որ սրանց մի մասը երկար ժամանակ գտնվել է լճի ափամերձ գոտում, ջրի ազդեցության տակ վերգետնյա տեսքը խաթարվել է: Որոշ մասն էլ այսօր ծածկված է ջրաբերով ավազաշերտով և երևան է գալիս միայն այն հեռացնելուց հետո: Դամբարանների մի այլ խումբ ծածկված է մաքուր ավազաշերտով կամ փոքր բարձրությամբ, կրոմեխի քարերի մակարդակին հավասար քարի և հողի լիցքով: Ավազաշերտից գերծ մնացած լճափին ավելի մոտ գտնվածներն ունեն նույն չափերի քարե շրջան, որոնց մեջ կատարվել են առավելապես քարային բաղադրիչով լիցք: Մի մասում առկա է նաև քիչ քանակությամբ ավազ, որն ակներևաբար լցվել է ջրի պեղախումների հետևանքով: Դամբարանների մի մասի քարե լիցքը կրապատ է:

Ելնելով՝ երկրորդ տեղամասի դամբարանների միջև ժամանակագրական տարբեր փուլերի դամբարանների տեղադրված լինելուց, ինչպես նաև Սևանի ավազանի և Հայաստանի այլ դամբարանադաշտերի համանման իրողություններից, կարելի է ենթադրել, որ այստեղ ևս սկզբնական շրջանում դրանք դասավորված են եղել առանձին շարքերով:

Ի դեպ Լճաշենում, հատկապես երկրորդ տեղամասում պեղված դամբարանների կրոմեխների մեջ հանդիպում են ոչ թե տվյալ համալիրներին բնորոշ, այլ՝ Ք.ա. III հազարամյակին պատկանող խեցանոթների բեկորներ: Այս իրողությունը ցույց է տալիս, որ մինչև ջրով ծածկվե-

լը լճափին գոյություն է ունեցել ՎՔ փոքր բնակավայր: Այդ են վկայում երկրորդ տեղամասի արևմտյան կողմում առկա վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղիի հետքերը:

Երրորդ տեղամասը գտնվում է երկրորդ տեղամասի արևելյան կողմում և զբաղեցնում է Չկալովկա գյուղի մերձակա տարածքը: Այստեղ դամբարանաբլուրները համեմատաբար անաղարտ են: Դրանք գետնի մակերեսից ունեն 0,70–1,80 մ բարձրություն և 5,00–16,00 մ տրամագծով կրոմեխներ: Երրորդ տեղամասում բոլոր դամբարանները պատկանում են Ք.ա. II հազ. II քառորդին: Չնայած ՄԲ ժամանակաշրջանին պատկանող դամբարաններ կան նաև այլ տեղամասերում, այնուհանդերձ մինչ այժմ մեր պեղած դամբարանները հնարավորություն են ընձեռում հանգելու այն հետևության, որ երրորդ տեղամասում հիմնականում կատարվել են ավելի վաղ շրջանի թաղումներ:

Դամբարանների դասավորությունն ամենուրեք անկանոն է, բացառությամբ երրորդ տեղամասի,՝ որի ՄԲ ուշ փուլին պատկանող մի քանի դամբարանաբլուրներ գտնվում են մեկ շարքում:

Դամբարանադաշտում ընդհանուր են նաև բոլոր դարաշրջաններին պատկանող դամբարանների վերգետնյա նշանները: Դրանք 2,00–21,00 մ տրամագծով, 0,20–2,10 մ բարձրությամբ դամբանաթմբեր են՝ շրջանակված 2,50–16,0 մ տրամագծով կրոմեխներով:

Դամբանաթմբերի լիցքերը կամ զրահները կազմված են. ա) քարերից և ավազից, բ) միայն քարերից, գ) միայն ավազից, որոնց քանակական հարաբերակցությունը տարբեր պեղավայրերում տարբեր է:

Դամբանաթմբերը ծածկված են երկուսից ութ անմշակ սալերով՝ միաթռիչք և կեղծ թաղի սկզբունքով:

Լճաշենի պեղումների նախապատմությունն սկսվել է դեռևս XX դ. սկզբին: Ե. Լալայանը 1908 թ. Լճաշեն գյուղի հարավարևելյան կողմում՝ «Քոեր» կոչված վայրում, պեղել է տաս դամբարան՝ 3,00–7,00 մ տրամագծով կրոմեխներ գետնի հարթ մակերեսին և 0,20–0,30 մ բարձրությամբ դամբանաթմբեր: Թաղումները կատարվել են նստեցրած և պատկեցրած վիճակում (Լալայան Ե., 1910, 59–84):

* Բնորոշումը Լևոն Պետրոսյանի՝ տեղամասը զրահեցնում է դամբարանադաշտի Չկալովկա գյուղի հյուսիսային կողմի հատվածը:

Նկ. 1. Լճաշենի դամբանադաշտի մի հատվածի տեսքը պեղումների սկզբնական փուլում

Լճաշենի դամբանադաշտի ուսումնասիրության երկրորդ շրջանը սկսվել է 50-ական թվականներից և տևել մինչև 1970-ական թվականների կեսերը: Այդ ժամանակամիջոցում Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի հնագիտության բաժնի վարիչ, անվանի հնագետ Հարություն Մնացականյանի պեղումների շնորհիվ հայտնի դարձան նախադեպը չունեցող, նյութերով հարուստ Լճաշենի դամբանաբլուրները, որոնք մեծ ճանաչում բերեցին Լճաշենի մշակույթին: Ըստ Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի մայր մատյանի գրանցումների՝ 1955–1973 թթ. Հ. Մնացականյանը պեղել է 204 դամբարան և 27 դամբանաբլուր, զգալի աշխատանքներ է կատարել նաև Լճաշենի կիկլոպյան ամրոցում: Հայտնաբերված հուշարձանների մի մասը ներկայացված են հետևյալ հրապարակումներում. Մնացականյան Հ., Տեղեկագիր, 1952, 8, էջ 99–111; Мнацаканян А., СА, XXIII, 1955, с. 185–200; Мнацаканян А., Изв., АН ССР, №5, 1957, с. 107–116; Мнацаканян А., СА, №2, 1957, с. 146–153; Мнацаканян А., СА, №2, 1960, с. 139–151; Мнацаканян А., КСИА, вып. 85, 1961, с. 166–172; Մնացականյան Հ., ՊԲՀ, 1965, 2,

էջ 95–114; Խանգաղյան Է., 1960, Տեղեկագիր, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1960, 2, էջ 65–77:

Հ. Մնացականյանից բացի Լճաշենի դամբանադաշտում պեղումներ է կատարել նաև Վ. Ավետյանը: Ցավոք, արդյունքների մեծ մասը չի հրատարակվել և հասանելի չէ գիտական հասարակությանը: Հրատարակություններից մեկը նվիրված է Լճաշենի դամբանադաշտի՝ Չկալովկա գյուղին ավելի մոտ գտնվող երկրորդ և երրորդ տեղամասերում 1984–1985 թթ. կատարած պեղումների մի մասին՝ թիվ 43–46 քարակղային դամբարաններին (Ավետյան Վ., 1986, 90–96):

Լճաշենի դամբանադաշտի պեղումների երրորդ շրջանը պայմանավորված է երկրորդ պեղավայրում Սոցապ նախարարության կողմից նախատեսված թույլ զարգացած երեխաների համար առողջարանի կառուցման հետ: Այն սկսվել է գրքի հեղինակի կողմից 1986 թ., որոնք որոշ ընդմիջումներով շարունակվում են մինչև այսօր: Այդ ընթացքում Լևոն Պետրոսյանի կողմից պեղվել են 219 դամբարաններ և չորս դամբանաբլուրներ, որոնց որոշ մասի ուսումնասիրությանն են նվիրված հետևյալ հրապարակում-

ները. Պետրոսյան Լ., 1993, էջ 41–48; Պետրոսյան Լ., 1998, էջ 52–53; Петросян Л., 1998, с. 99–101; Պետրոսյան Լ., 2002, էջ 26–31; Պետրոսյան Լ., 2002, էջ 31–36; Петросян Л., 2003, с. 77–82; Պետրոսյան Լ., Լճաշենի ոսկին, Հին Հայաստանի ոսկին, Երևան, 2007, էջ 102–108:

Վերն ասվածի հանրագումարը՝ մեր պեղած վերոհիշյալ 223 դամբարանների կառուցվածքային առանձնահատկություններն ու բազմահարուստ հնագիտական նյութերն ամփոփող կատալոգն է, որը պատրաստ է հրատարակության:

Նշենք միայն, որ ներկայացված աշխատանքի հիմքն են հանդիսանում Սևանա լճի ջրերի ծածկույթից ազատված տարածքում պեղված դամբարանները:

Սևանի ավազանի, մասնավորապես Լճաշենի մշակույթի ուսումնասիրության գործում մեծ է Հ. Մարտիրոսյանի ներդրումը: Առաջին անգամ քննության առնելով իրեն հայտնի սակավաթիվ լճաշենյան եռագույն խեցեղենը, նա իրավացիորեն գրում է, որ դրանք մի կողմից հարում են անցումային շրջանի նյութերին (եռագույն են), որը բնորոշ է ՄԲ, մյուս կողմից Կարմիր բլրի նախաուրարտական բնակատեղիի ՈՒԲ նյութերին: Կարևոր է այն, որ Մարտիրոսյանն իրեն հայտնի սակավաթիվ նյութերի միջոցով կարողացել է ճիշտ ներկայացնել եռագույն խեցեղենի զբաղեցրած տեղը, սակայն այն թվագրել է Ք.ա. XIV–XIII դդ. (Мартиросян А., 1961, 47, 49): Մյուս կողմից ճիշտ գնահատելով Կարմիր բլրի ՈՒԲ շերտի նյութերի տեղը, նա ենթադրում է, որ դրանք այնուամենայնիվ համապատասխանում են լճաշենյան խմբի ուշ փուլին: Իր հիմնարար աշխատությունում ժամանակին հրատարակված սուղ նյութերի հիման վրա, նա ուսումնասիրել է նշված միկրոշրջանից հայտնի հավաքածուները և հանգել մի շարք գիտական լուրջ հետևությունների (Мартиросян А., 1964, 56):

1960-ական թթ. Լճաշենից հայտնաբերված նյութերի ուսումնասիրմանն անդրադարձել է նաև Ս. Եսայանը: Քննության առնելով իրեն հայտնի հայաստանյան բոլոր նիզակների ծայրերը՝ նա Լճաշենի թիվ 2007 և 2009 հավաքածուների նույնատիպ գեղեցիկ տարածումը Հայաստանի հուշարձաններում համարում է Ք.ա. XIV–XIII դդ. (Есаян С., 1966, 16–17), իսկ Հայաստանի այլ հնավայրերից և Լճաշենից հայտնաբերված սակրերը՝ Ք.ա. XIII–X դդ. (Еса-

ян С., 1966, 33–40): Ինչ վերաբերում է գուրգերին, ապա դրանք թվագրված են ընդհանրապես Ք.ա. II հազարամյակով (Есаян С., 1966, 50–58): Լայն դաշտի վրա են քննարկվել նաև խողովակակոթառ դաշույնները, որոնք թվագրում է Ք.ա. XV–VIII դդ., որի ստորին սահմանը համապատասխանում է այսօրվա չափանիշներին (Есаян С., 1966, 58–72): Դառնալով Լճաշենից և այլ հուշարձաններից հայտնի սրերին՝ Ս. Եսայանը առաջավորասիական օրինակների հիման վրա դրանք թվագրում է Ք.ա. XIII–XII դդ. (Есаян С., 1966, 80–90): Լճաշենյան շրջանակավոր դաստակով առաջավորասիական տիպի դաշույնները համարել է Ք.ա. XV–XIV դդ. արգասիք (Есаян С., 1966, 90): Հեղինակը մանրամասն քննության է առել նաև իրենց տեսակի մեջ մեծ հետաքրքրություն առաջացրած լճաշենյան կառքերը, սայլերը, մարտակառքերն ու նրանց մանրակերտները (Есаян С., 1960, 3, 141–151):

Հայաստանի բրոնզեդարյան հուշարձաններից հայտնաբերված մետաղե սպասքը ներկայացնելիս Ս. Եսայանը ևս մեկ անգամ անդրադարձել է Լճաշենից հայտնաբերված կաթսաներին՝ վկայելով Հայաստանի և Առաջավոր Արևելքի այդօրինակ անոթների ընդհանրությունները (Եսայան Ս., 1987, 58–68):

Հարկ է նշել նաև Գ. Արեշյանի Լճաշենից ու Հայաստանի այլ վայրերից հայտնաբերված փոքրասիական տիպի խեցեղենի նմուշների ուսումնասիրությունը: Նա անդրադարձել է նաև Լճաշենից և այլ հնավայրերից գտնված մետաղական արտադրանքներին (եռաժանիքներ, սակրեր, նիզակի ծայրեր, դաշույններ և այլն) (Аресян Г., 1973, 47–49):

Ամփոփելով հայաստանյան որոշ խեցանոթների (կիաֆներ, կամֆորներ և կիլիկներ) համեմատական ուսումնասիրությունը Արեշյանը նշում է, որ դրանք ակնհայտորեն վկայում են Հայաստանի՝ նշված անոթների փոքրասիական արմատների մասին:

Ա. Գևորգյանն այն ժամանակ, իրեն ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում, համահայաստանյան հենքի վրա, ի թիվս այլ հուշարձանների, սպեկտրալ անալիզի է ենթարկել նաև Լճաշենի Ք.ա. XV–XIII դդ. թվագրվող դամբարնաբլուրներից հայտնաբերված 46 իր, որոնցից միայն չորս հարթ դաշույնները վերաբերում են Ք.ա. XX–XVI դդ. (Геворгян А., 1972, 171–178):

Հայաստանի մետաղագործության պատմությանը նվիրված աշխատության մեջ հեղինակը վերլուծել է նաև Լճաշենից հայտնի Ք. ա. III հազ. պատկանող մետաղական իրերը (Геворгян А., 1980, 76):

Հայտնի է, թե հնագիտական իրողությունների ուսումնասիրության համար որքան կարևոր է հնակենդանաբանության դերը: Այս ոլորտում զգալի է կենդանաբան Ս. Մեժումյանի ավանդը: Նա մինչև 1970-ական թթ. սկիզբը ուսումնասիրել է Հայաստանի հուշարձաններից, այդ թվում և 1956–66 թթ. Լճաշեն և Չկալովկա գյուղերի միջև սփռված դամբանադաշտի՝ 200 դամբարաններից ի հայտ եկած բազմազան և հետաքրքիր հնակենդանաբանական նյութերը (Межлумян С., 1972, 176):

Ն. Մանասերյանի կողմից հետազոտվել են մոտ 4000 հնակենդանաբանական նյութեր, որոնք հայտնաբերվել են Լճաշենում 1956–1961 թթ. (պեղումները՝ Հ. Մասցականյանի) և 1986–1998 թթ. (պեղումները՝ Լ. Պետրոսյանի), որոնց ուսումնասիրության արդյունքում պարզվել է, որ շուրջ 95%-ը ընտանի կենդանիներ են՝ մանր և խոշոր եղջերավորներ: Մանր եղջերավորները (ոչխար, այծ) կազմում են 59%: Խոզերի ոսկորները կազմում են 4%, ձիերինը՝ 2,5%, շներինը՝ 1,5%:

Վայրի կենդանիներից հայտնաբերվել են ագնիվ եղջերուի (*Cervus elaphus*), մուֆլոնի (*Ovis orientalis*), ջրասամույրի (*Lutra lutra*), կզաքիսի (*Marten foina*), փորսուղի (*Meles meles*), գայլի (*Canis lupus*) և աղվեսի (*Vulpes vulpes*) ոսկրային մնացորդներ:

Լճաշենը մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում արվեստաբանական առումով: Վ. Բլեկը 1960-ական թթ. անդրադարձել է Լճաշենից հայտնաբերված հարուստ դեկորատիվ-կիրառական արվեստի նմուշների ուսումնասիրությանը: Հատուկ ուշադրություն է դարձրել երկանիվ և քառանիվ սայլերի հարդարանքին, մարտակառքի բրոնզե մանրակերտերին, ցլի, թռչունների և մյուս կենդանիների արձանիկներ:

րին՝ ցույց տալով դրանց գեղարվեստական բարձր արժանիքներն և ընդհանրությունները՝ հարևան երկրներից հայտնի նմուշների հետ (Блек Г., 1968, 249–256):

Օ. Իսնկիկյանը, ուսումնասիրել է տվյալ դարաշրջանի փայտամշակությունը, այդ թվում և Լճաշենից հայտնաբերված սայլերի ու կառքերի զարդարման եղանակները (Իսնկիկյան Օ., 1977, 69):

Լճաշենի փայտի փորագրությանը և խորհրդանշական պատկերագրությանն անդրադարձել է նաև Կարինե Ավագյանը (Ավագյան Կ., 1987, 68–75):

Վերոհիշյալ աշխատանքների արդյունքները վերաբերում են միայն առայժմ հայտնի նյութերի փոքր մասին: Հնարավորության սահմաններում դրանք ամբողջությամբ կաշխատենք ներկայացնել մեր աշխատության մեջ: Նախ նշենք, որ Հայաստանի բրոնզեդարյան մշակույթի փուլերի չընդհատվող առկայությամբ Լճաշենի հնավայրը հանդիսանում է եզակիներից մեկը: Այն մեզ հնարավորություն է տվել առկա նյութերի հենքի վրա ներկայացնել ինչպես տվյալ հուշարձանի, այնպես էլ Հայաստանի բրոնզեդարյան այլ հուշարձանների պարբերական փուլերի զարգացման ողջ ընթացքը՝ սկսած IV հազարամյակի երկրորդ կեսից մինչև Ք. ա. XIV դարը ներառյալ: Նշված շրջանակներում հնարավորինս ամբողջացվել է հատկապես հարավային Կովկասի բրոնզի արտադրանքի զարգացման ուսումնասիրությունը, որտեղ իր ուրույն, առանձնահատուկ տեղն ունի Լճաշենի մշակույթը: Բացի նյութական մշակույթից, Լճաշենի ընձեռած տվյալները, հնարավորություն են ընձեռում պատկերացում կազմել հոգևոր մշակույթի առանձին դրսևորումների՝ թաղման կառույցների, ծիսակարգի, պաշտամունքի, ինչպես նաև հասարակության սոցիալական շերտավորման աստիճանի մասին:

Լճաշենի դամբարանների ուսումնասիրության շնորհիվ, կարելի է գնահատել ու հասկանալ Հայաստանի բրոնզեդարյան մշակույթի ողջ հմայքը: